

Wpływ zaangażowania w opiekę nad wnukami na poziom poczucia jakości życia dziadków

Katarzyna Skalacka*

Instytut Psychologii, Uniwersytet Opolski, Opole

THE IMPACT OF PROVIDING CARE FOR GRANDCHILDREN ON THE QUALITY OF LIFE OF GRANDPARENTS

Contemporary grandparents are active people, not only in the social but also professional field. Regardless of other duties, one of the socially assigned tasks in the role of grandparent is to take care for grandchildren. As various studies have reported, this task may bring caregivers more losses than benefits (eg Goodman & Silverstein, 2002). In the present study, data from 148 people over 57 years who have looked after grandchildren have been analyzed, to determine whether the amount of time devoted by grandparents to care for grandchildren will affect their sense of quality of life. Grandparents gender, age, and locus of control was controlled. The obtained results confirmed that with the increase of the number of hours devoted to grandchildren care, the sense of quality of life of the grandparents drops. This effect is stronger among grandfathers. The sense of the location of control plays the role of a mediator and suppressor in the relationship of care time over grandchildren with a sense of quality of life. The results are discussed in the context of potential family burden and work load among grandparents.

Key words: grandparents, grandchildren, quality of life, location of control, care for grandchildren

WPROWADZENIE

Jednym z efektów wydłużenia życia jest to, że wydłużył się również okres bycia babcią i dziadkiem. Niektóre badania sugerują wręcz, że dorośli mogą spędzić prawie połowę swojego życia w tej roli (Silverstein i Marengo, 2001). Niedawne badania pokazały, że dla 23.5% osób powyżej 60 roku życia opieka nad wnukami jest jedną z najczęstszych form podejmowanych przez nich aktywności (Skalacka i Derbis, 2015), a 26% dzieci spędza z dziadkami co najmniej dwa dni w tygodniu (Horsfall i Dempsey, 2015). Współcześnie, wejście w rolę dziadków nie jest traktowane jako bezpośredni wskaźnik starzenia się, ponieważ często przypada na okres, w którym dorośli są ciągle aktywni zawodowo, podejmują różne aktywności i pełnią różne role społeczne (Szinovacz, 1998). Badacze, wykorzystując dane z europejskiego projektu SHARE (*Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*, Arpino, Bordone i Balbo, 2018) pokazali, że posiadanie wnuków wiąże się z istotnie wyższym poziomem satysfakcji z życia, w porównaniu do osób nie posiadających wnuków. Dodatkowo, im wnuków jest więcej, tym poziom satysfakcji dziadków wzrasta, a dziadkowie nie sprawujący opieki nad wnukami mają niższą satysfakcję z życia, niż osoby nieposiadające wnuków. Wyniki tych badań sugerują, że do poprawy satysfakcji z życia

nie wystarczy samo bycie babcią lub dziadkiem – istotna zmiana pojawia się dopiero w sytuacji zaangażowania w opiekę nad wnukami.

ROLA BABCI I DZIADKA

Jak podkreśla Brzezińska (2001) podejmowanie roli babci czy dziadka ma swoje plusey i minusy. Kontakty z wnukami mogą być źródłem wielu pozytywnych doświadczeń, takich jak poczucie emocjonalnej bliskości, wzmocnienie więzi międzypokoleniowych, solidarności społecznej czy satysfakcji z wypełnienia oczekiwań społecznych (Reitzes i Mutran, 2004). Dziadkowie mogą mieć poczucie, że są źródłem miłości, zrozumienia czy mądrości i doświadczenia dla wnuków (Brzezińska, 2001). Dziadkowie czując, że są potrzebni, mają wyższy poziom zadowolenia z życia i wyższy poziom poczucia własnej wartości (Appelt, 2007). Specyfika relacji dziadkowie-wnuki wynika z tego, że jest zapośredniczona przez środkowe pokolenie – rodziców. Relacja ta nie jest prosta, ponieważ często pojawiają się sprzeczności, z którymi dziadkowie muszą sobie poradzić. Z jednej strony oczekiwanie pomocy w wychowaniu i opiece nad dziećmi, ale równocześnie oczekiwanie braku ingerencji w relację rodzice-dzieci. Badania Australijskie wykazały, że osoby opiekujące się wnukami istotnie częściej doświadczają różnych oczekiwań i żądań od swoich dzieci lub bliskich, a im dłużej trwała opieka nad wnukami, tym pojawiały się one częściej (Burn i Szoek, 2015). Inne analizy sugerują, że posiadanie dużej liczby wnuków przytłacza dziadków (podnosi ich subiektywny wiek), ale równocześnie podnosi ich

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Katarzyna Skalacka, Instytut Psychologii, Uniwersytet Opolski, Pl. Staszica 1, 45-315 Opole.

katarzyna.skallacka@uni.opole.pl

zadowolenie z własnego starzenia się (Arpino, Bordone i Balbo, 2018).

Dziadkowie pełnią również rolę scalającą rodzinę. Appelt (2007) przytacza badania pokazujące, że babcie mają większy wpływ na swoje wnuczeta niż dziadkowie, przy czym siła tej relacji jest największa w przypadku babć i wnuczek. Badania pokazują, że płęć faktycznie odgrywa ważną rolę w kształtowaniu satysfakcji powiązanej z posiadaniem wnuków. Thomas (1989) wywnioskowała, że bycie babcia, które jest przedłużeniem roli matki, daje kobietom więcej swobody w tej roli (ze względu na wcześniejsze doświadczenia w opiece nad własnymi dziećmi) i prowadzi do wyższego poczucia jakości życia. Mężczyźni pełniący rolę dziadka są spostrzegani jako wzorce „dojrzałej” męskości dla wnuków, mający za zadanie przekazać umiejętności i wiedzę kolejnym pokoleniom (Horsfall i Dempsey, 2015). Kobiety jako babcie są spostrzegane przede wszystkim jako opiekunki. Reitzes i Mutran (2004) sugerują, że tradycyjnie rozumiana rola babci kładzie nacisk na większą odpowiedzialność kobiet, jako opiekunek i zobowiązuje je poniekąd do podtrzymywanie więzi rodzinnych. Rola dziadka zawiera w sobie mniej oczekiwań społecznych i jest spostrzegana jako bardziej dobrowolna, niż rola babci. Można zatem powiedzieć, że babcia się jest z powołania, a bycia dziadkiem trzeba się nauczyć. Z drugiej strony Peterson (1999) wykazała brak różnic międzypleciowych w poziomie zadowolenia z pełnionej roli babci lub dziadka.

Wraz z postępem starzenia się wzrasta prawdopodobieństwo pogorszenia funkcjonowania jednostki, co ma znaczący wpływ na możliwości dziadków do sprawowania opieki nad wnukami, jak i na poczucie jakości życia dziadków, którzy będą musieli zmierzyć się z różnymi wyzwaniami. Szacuje się, że 28% dziadków pełniących opiekę nad wnukami ukończyło 60 rok życia (Goodman, 2006). Amerykańskie badania na młodszych (50-64 lat) i starszych babcicach (powyżej 65 lat) pokazały, że doświadczanie negatywnego afektu jest częstsze w grupie młodszej, natomiast spadek pozytywnego afektu powiązany z problemami wychowawczymi było większe w grupie starszej (Goodman, 2006). Inne badania sugerują natomiast, że babcie należące do starszego pokolenia są bardziej usatysfakcjonowane pełnioną rolą niż dziadkowie (Winefield i Air, 2010).

OPIEKA NAD WNUKAMI

Powody dla których rodzice decydują się oddać dzieci pod opiekę dziadków są różne. Wśród najczęściej podawanych wymieniane są: odciążenie finansowe rodziny, niemożność skorzystania z opieki zorganizowanej, rozwód rodziców, czy „dawanie zajęcia dziadkom” (Goodman i Silverstein, 2002). Dziadkowie są również spostrzegani jako bardziej godni zaufania, niż inne formy opieki nad dziećmi (Wheelock i Jones, 2002). Dane amerykańskie pokazują, że jedynie 7% dzieci mieszka ze swoimi dziadkami, ale większość spędza z nimi czas w ciągu tygodnia (50% dzieci małych; 35% dzieci w wieku szkolnym

i 20% nastolatków) (Dunifon, Near i Zioli-Guest, 2018). Największe prawdopodobieństwo kontaktu z dziadkami mają wnuki w pierwszym roku swojego życia (Amorim, Dunifon i Pilkauskas, 2017). Z analiz badań podłużnych przeprowadzonych przez Dunifon z zespołem (2018) wynika, że dziadkowie spędzają średnio 23.6 godzin w tygodniu ze swoimi wnukami, z czego przez 10.5 godzin aktywnie współuczestniczą w różnych aktywnościach swoich wnuków. W przypadku, najmłodszych dzieci (0-5 lat) dziadkowie spędzają z nimi średnio 17.6 godzin w tygodniu, z czego przez 9.9 godzin aktywnie współuczestniczą w ich aktywnościach. W przypadku dzieci starszych (6-12 lat) jest to odpowiednio 12.8 godzin wspólnego czasu, z czego 6.5 godzin to aktywne współuczestniczenie. Jeśli dziadkowie mieszkają razem z wnukami, czas ten wzrasta dwukrotnie.

Związek między częstością kontaktów dziadków z wnukami a poczuciem jakości życia dziadków jest złożony. Niektóre badania pokazują, że dziadkowie pełniący rolę stałych opiekunów mają niski poziom poczucia jakości życia (Hayslip Jr i in., 1998). Dane odnoszące się do jakości życia dziadków opiekujących się wnukami na stałe lub doraźnie pokazują, że częstsza opieka wiązać się może z obniżoną satysfakcją z życia wynikającą m.in z ograniczeniem czasu własnego dziadków, stresem związanym z problemami wychowawczymi, brakiem doświadczanego wsparcia, obniżeniem poziomu zdrowia czy poziomu doświadczanego afektu (Goodman i Silverstein, 2002). Te same autorki pokazały również, że w przypadku opieki ciągłej rośnie liczba konfliktów między dziadkami a wnukami, ale równocześnie nie ma różnicy w poziomie poczucia bliskości między babciami a wnukami, bez względu na formę opieki. Inne badania pokazują, że większa częstość kontaktów pozytywnie wpływa nie tylko na poziom satysfakcji ale również na inne poznawczo-afektywne wymiary oceny roli dziadka czy babci (Peterson, 1999; Silverstein i Marenco, 2001). Moore i Rosenthal (2015) wykazały, że częstość opieki nad wnukami jest pozytywnie związana z poziomem poczucia jakości życia. Natomiast badania przeprowadzone w Hiszpanii sugerują, że opieka nad wnukami jest źródłem pozytywnych emocji, ale równocześnie nie wpływa na stan zdrowia czy dobrostan, bez względu na ilość czasu poświęcanego opiece czy liczbie wnucząt będących pod bezpośrednią opieką dziadków (Triadó i in., 2014). Niedawne badania (Arpino, Bordone i Balbo, 2018) pokazują, że posiadanie wnuków mocniej wiąże się ze wzrostem poczucia jakości życia w krajach, gdzie intensywna opieka nad wnukami nie jest powszechna lub jest mniej społecznie oczekiwana. Badacze argumentują, że przyczyną może być różnica między normami kulturowymi a faktycznym zachowaniem. W krajach, gdzie opieka dziadków jest oczekiwana, brak zaangażowania w nią będzie prowadził do obniżenia poczucia jakości życia dziadków. Rola dziadka lub babci może prowadzić do zmiany poziomu satysfakcji, w zależności od kontekstualnego wypełnienia oczekiwań normatywnych.

Badania z obszaru procesów poznawczych wykazały związek między opieką nad wnukami a funkcjonowa-

niem poznawczym dziadków. Związek ten jest jednak złożony. Ogólnie, osoby opiekujące się wnukami mają wyższy poziom wykonania w testach sprawdzających funkcjonowanie poznawcze (w zakresie pamięci epizodycznej czy uwagi), niż ci, którzy się wnukami nie opiekują (Burn i Szoeki, 2015). Pozytywny efekt utrzymuje się przez okres 10 lat. Te same badaczki wykazały również, że dziadkowie opiekujący się wnukami przez jeden dzień w tygodniu mają wyższe wyniki w testach funkcji poznawczych, niż dziadkowie opiekujący się wnukami powyżej jednego dnia. Analogiczne wyniki otrzymali Arpino i Bordone (2014) pokazując, że częsta opieka nad wnukami pogarsza funkcjonowanie poznawcze, szczególnie wśród kobiet.

Należy zwrócić uwagę, że częstość kontaktów z wnukami jest również zależna od płci dziadków. Reitzes i Mutran (2004) pokazali, że babcie mają więcej kontaktów z wnukami niż dziadkowie. Silverstein i Marengo (2001) wykazali, że babcie częściej niż dziadkowie brały udział w różnych aktywnościach wnucząt, takich jak rekreacja, aktywność religijna czy spotkania rodzinne. Równocześnie badania na wnukach pokazały, że spotykają się oni częściej z babciami niż dziadkami i są z nimi bardziej związani (Roberto i Stroes, 1992). Appelt (2007) przytacza badania pokazujące, że babcie koncentrują się raczej na związkach międzyludzkich, podczas gdy dziadkowie chętniej służą radami dotyczącymi nauki, pracy czy finansów. Australijskie badania pokazują, że zadania przypisane społecznie do określonych płci występują również wśród dziadków (Horsfall i Dempsey, 2015). Babcie najczęściej odpowiadają za opiekę bezpośrednią bądź kierowanie zadaniami związanymi z opieką, natomiast dziadkowie zaangażowani są najczęściej w aktywności rekreacyjne. Dziadkom również łatwiej „wykręcić się” od obowiązków opiekuńczych niż babciom.

POCZUCIE KONTROLI W OPIECE NAD WNUKAMI

Harwood i Lin (2000) sugerują, że dziadkowie do pewnego stopnia negocjują swoją rolę. Dane empiryczne wskazują, że z perspektywy dziadków relacja z wnukami jest wartościowa i znacząca, ale równocześnie przyjmowana „z dobrocią inwentarza”, z niewielką liczbą prób by coś w tej relacji zmienić. Autorzy przytaczają badania sugerujące, że w sytuacji, gdy dziadkowie zaczynają uważać, że ich nowa rola nie pasuje do rzeczywistości oraz ich oczekiwań powoduje to zagrożenie ich poczucia kontroli nad otaczającym światem. Konceptcja poczucia kontroli wywodzi się z teorii społecznego uczenia się Rottera (Drwal, 1979, 1995). W sytuacji, gdy człowiek uznaje, że warunkiem uzyskania określonego efektu własnej aktywności są jego osobiste właściwości lub zachowania bezpośrednio przez niego podjęte, mówimy wtedy o wewnętrznym poczuciu kontroli. Jeśli jednak, człowiek ma poczucie, że to czynniki zewnętrzne (m.in. zbieg okoliczności, szczęście czy przeznaczenie) przejmują kontrolę nad sytuacją, to wtedy mówimy o zewnętrznym poczuciu kontroli.

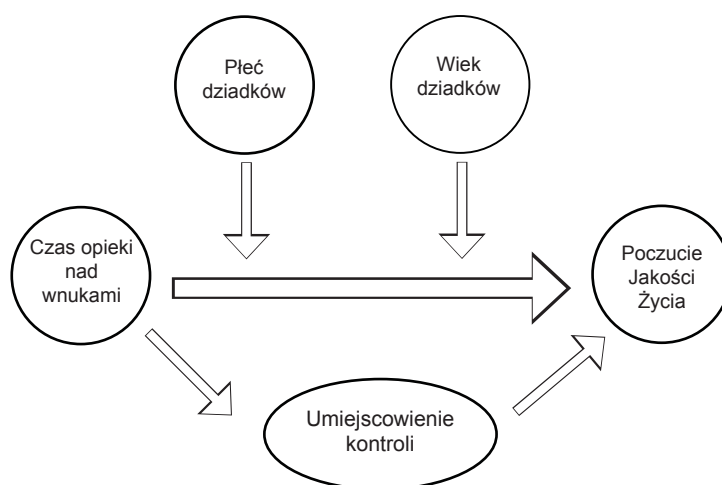
Badania nad umiejscowieniem kontroli, szczególnie w grupie osób starszych, pokazują niejednoznaczne wyniki. Badania podłużne pokazują, że umiejscowienie kontroli jest względnie stałe w ciągu życia (korelacja .33 w ciągu 20 lat; Gatz i Karel, 1993), ale równocześnie pokazują one, że w grupie najmłodszej (wnuki) i najstarszej (dziadkowie) poczucie kontroli jest bardziej zewnętrzne niż wewnętrzne. Efekt ten nasila się z wiekiem, szczególnie w grupie kobiet. Inne badania na starszej populacji (60-85 lat) pokazały, że ogólnie osoby starsze posiadają wysokie wewnętrzne poczucie kontroli i wiąże się ono pozytywnie ze wskaźnikami adaptacji do starzenia się. Wyjątkiem są starsze kobiety, które przy zewnętrznym umiejscowieniu kontroli otrzymują bardzo niskie wskaźniki adaptacji, szczególnie w obszarze zaangażowania (Wolk i Kurtz, 1975).

Badania nad poczuciem kontroli wśród osób opiekujących się wnukami pokazują różne konsekwencje w zależności od jej umiejscowienia (wewnętrznej lub zewnętrznej). Gerard z zespołem (2006) pokazały, że akumulacja codziennych kłopotów związanych z opieką nad wnukami może obniżać poczucie kontroli dziadków nad środowiskiem i dawać wrażenie braku wytchnienia od codziennych zobowiązań opiekuńczych. Dodatkowo autorki przytaczają badania, które pokazały, że wysokie natężenie codziennych kłopotów wychowawczych wiąże się z częstszym używaniem przez dziadków surowych lub opartych o kary strategii dyscyplinujących wnuki. Dodatkowo, poczucie kontroli nad relacją dziadkowie – wnuki obniża się, gdy dziadkowie są niezadowoleni lub sfrustrowani jakością tych kontaktów (Harwood i Lin, 2000).

Bezpośrednio połączone z byciem dziadkiem lub babcią jest pełnienie nieformalnej roli opiekuna, co powoduje, że poczucie jakości życia dziadków będzie powiązane z poziomem zaangażowania w opiekę nad wnukami (Arpino, Bordone i Balbo, 2018). Poziom zaangażowania jest powiązany ilością czasu poświęconego na opiekę i współuczestniczenie w aktywnościach wnuków. Biorąc pod uwagę wyniki badań opisane powyżej należy zwrócić uwagę, że takie zmienne jak, wiek dziadków (np. Goodman, 2006), ich płeć (np. Reitzes i Mutran, 2004) oraz umiejscowienie kontroli (np. Gatz i Karel, 1993) mogą służyć jako czynniki kształtujące związek między ilością czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a poczuciem jakości życia dziadków. W związku z tym, postawiono następujące hipotezy badawcze:

- Związek czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami z poziomem poczucia jakości życia dziadków zależy od płci opiekuna.
- Związek czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami z poziomem poczucia jakości życia dziadków zależy od wieku opiekunów.
- Związek czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami z poziomem poczucia jakości życia dziadków jest pośredniczony przez umiejscowienie kontroli u opiekunów.

Przyjęty w badaniu model teoretycznych zależności prezentuje Rycina 1.

Ryc. 1. Model teoretycznych zależności analizowany w badaniu

METODA

DOBÓR PRÓBY

W badaniu wzięło udział 148 osób posiadających wnuki (średnio co najmniej troje; $M_{liczby\ wnuków} = 3.68$ $SD_{liczby\ wnuków} = 1.99$; rozstęp $<1; 8>$). Najmłodsza przebadana osoba miała 57 lat a najstarsza 80 lat ($M_{wiek} = 66.9$ lat, $SD_{wiek} = 5.7$ lat; 57-65 lat, $n=73$, 49.3%; 66-75 lat, $n=61$, 41.2%; 76-80 lat, $n=14$, 9.5%). 56,9% badanej próby stanowiły kobiety. Większość badanych zamieszkiwała w mieście (87.2%) i od najbliższej rodziny dzieliło ich mniej niż 5 km (68.3%). Wszyscy badani zadeklarowali, że aktualnie nie doświadczają większych problemów zdrowotnych. Jedynym kryterium włączenia do badania była twierdząca odpowiedź na pytanie dotyczące posiadania wnuków.

Próba badanych była dobrana w sposób celowy, w związku z tym nie ma zalet próby losowej związanej z możliwością generalizacji wniosków.

ZMIENNE I ICH OPERACJONALIZACJA

Zmienną wyjaśnianą wyróżnioną w badaniu był poziom satysfakcji z życia osób posiadających wnuki. Został on zmierzony za pomocą polskiej wersji skróconego Kwestionariusza Jakości Życia Światowej Organizacji Zdrowia (WHOQOL-BREF; Jaracz i in., 2006). Kwestionariusz składa się z 26 pytań z 5-punktową skalą odpowiedzi. Otrzymany wynik odzwierciedla indywidualny poziom poczucia jakości życia i ma pozytywny kierunek – im wyższa jego wartość, tym wyższe oceny dawał badany. Kwestionariusz umożliwia pomiar ogólnej oceny jakości życia, satysfakcji z poziomu zdrowia oraz satysfakcji w czterech obszarach: społecznym, psychologicznym, somatycznym oraz środowiskowym. Rzetelność kwestionariusza na polskiej próbie wynosi średnio $\alpha=.76$, nato-

miast w przeprowadzonych badaniach wyniosła $\alpha=.87$ dla całej skali oraz $\alpha=.75$ dla domeny somatycznej, $\alpha=.80$ dla domeny psychologicznej, $\alpha=.82$ dla domeny społecznej i $\alpha=.73$ dla domeny środowiskowej.

Zmienną wyjaśniającą wyróżnioną w badaniu był poziom zaangażowania dziadków w opiekę nad wnukami, który został zoperacjonalizowany poprzez deklarację dziadków dotyczącą średniej ilości czasu poświęcanego na bezpośrednią opiekę nad wnukami w ciągu tygodnia. Czas ten został podany w godzinach.

Zakładanymi zmiennymi moderującymi związek czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami na poziom satysfakcji z życia były płeć i wiek dziadków. Obie zmienne zostały zmierzone na podstawie odpowiedzi osób badanych na pytania z części metryczkowej przygotowanej baterii narzędzi pomiarowych.

Zmienną pośredniczącą w relacji między ilością czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a poziomem satysfakcji dziadków był rodzaj poczucia kontroli występujący u dziadków. Został on określony na podstawie odpowiedzi uzyskanych w teście DELTA-24 autorstwa Drwala (1979). Test ten służy do badania przekonania jednostki o możliwości kontrolowania własnego życia w sytuacjach codziennych. Test składa się z 24 stwierdzeń, których prawdziwość w stosunku do siebie określa osoba badana. Za jego pomocą można wyróżnić wewnętrzne lub zewnętrzne umiejscowienie poczucia kontroli oraz dodatkowo zapotrzebowanie na aprobatę społeczną. Im wyższy wynik w teście, tym badany ma większy poziom wewnętrznej kontroli. Test charakteryzuje się zadowalającymi właściwościami psychometrycznymi (od .68 do .83). W przeprowadzonym badaniu rzetelność również jest na dobrym poziomie ($\alpha=.71$).

PRZEBIEG BADANIA

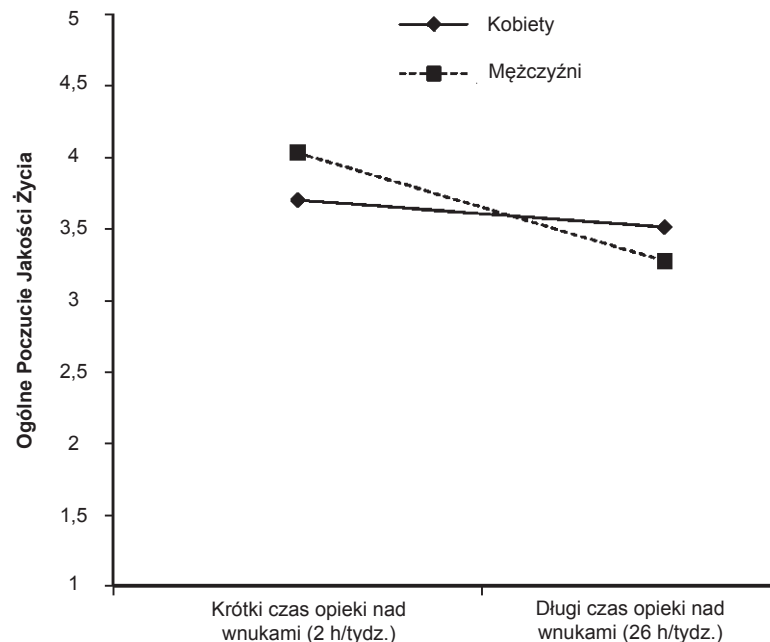
Badanie było przeprowadzone wśród uczestników zajęć w ramach Uniwersytetu Trzeciego Wieku, wśród członków klubów seniora oraz osób wskazanych na zasadzie kuli śnieżnej przez uczestników badania. Wszystkie osoby, które odpowiedziały twierdząco na pytanie przesiewowe dotyczące posiadania wnuków zostały poproszone o wypełnienie baterii składającej się z trzech części – kwestionariusza Delta, skali WHOQOL-BREF oraz części metryczkowej, zawierającej pytania o charakterze demograficznym. Wszystkie osoby badane informowano o celu badania, odpowiadając również na ich ewentualne pytania. Następnie informowano ich, że mogą się one z niego wycofać na dowolnym etapie. Osobom, które zadeklarowały brak posiadania wnuków dziękowano za odpowiedź tłumacząc, że przedmiotem zainteresowania są jedynie osoby posiadające wnuki.

Badania w większości miały charakter wywiadów wspomaganych ($n=123$; 83.7%) lub wypełnianych samodzielnie przez badanych ($n=24$; 16.3%). Wstępna analiza danych wykazała brak istotnych statystycznie różnic w poziomie satysfakcji z życia w zależności od sposobu wypełniania narzędzi, dlatego czynnik ten nie został uwzględniony w kolejnych analizach. Wszystkie analizy wykonano za pomocą pakietu SPSS v24.

OTRZYMANE WYNIKI

Wstępna analiza danych pokazała, że kobiety spędzają na opiece nad wnukami istotnie więcej czasu niż mężczyźni [$M_k=16.38h$ $SD_k=12.51h$ vs $M_M=11.49h$ $SD_M=11.30h$; $F(1, 147)=6.05$ $p<.05$]. Nie ma natomiast różnic istotnych statystycznie w poziomie ogólnego poczucia jakości życia ($M_k=3.59$ $SD_k=.63$ vs $M_M=3.74$ $SD_M=.74$), ocenie zdrowia ($M_k=3.30$ $SD_k=.93$ vs $M_M=3.23$ $SD_M=.99$), ocenie domeny somatycznej jakości życia ($M_k=3.18$ $SD_k=.41$ vs $M_M=3.30$ $SD_M=.42$), ocenie domeny psychologicznej jakości życia ($M_k=3.44$ $SD_k=.41$ vs $M_M=3.46$ $SD_M=.46$), ocenie domeny społecznej jakości życia ($M_k=3.68$ $SD_k=.52$ vs $M_M=3.64$ $SD_M=.56$) i ocenie domeny środowiskowej jakości życia ($M_k=3.39$ $SD_k=.54$ vs $M_M=3.47$ $SD_M=.51$) między babciami i dziadkami sprawującymi opiekę nad wnukami. Nie ma również różnic w poziomie umiejscowienia kontroli między kobietami i mężczyznami sprawującymi opiekę nad wnukami ($M_k=7.12$ $SD_k=2.88$ vs $M_M=7.54$ $SD_M=2.66$).

Analiza korelacji wykazała istotny negatywny związek między ilością czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a umiejscowieniem kontroli ($r=-.29$) oraz pozytywny związek między czasem opieki a ogólnym poziomem poczucia jakości życia ($r=.27$). Obie korelacje są na niskim poziomie. W przypadku umiejscowienia po-

Ryc. 2. Zależność między czasem opieki nad wnukami a poczuciem jakości życia w zależności od płci opiekunów (Moderator: $\pm 1SD$)

Tabela 1
Korelacje pomiędzy zmiennymi uwzględnionymi w badaniu

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
	<i>M</i> =66.87 <i>SD</i> =5.66 <i>N</i> =148	<i>M</i> =14.23 <i>SD</i> =12.19 <i>N</i> =148	<i>M</i> =7.30 <i>SD</i> =2.78 <i>N</i> =148	<i>M</i> =3.66 <i>SD</i> =.68 <i>N</i> =148	<i>M</i> =3.27 <i>SD</i> =.96 <i>N</i> =146	<i>M</i> =3.23 <i>SD</i> =.41 <i>N</i> =148	<i>M</i> =3.45 <i>SD</i> =.43 <i>N</i> =148	<i>M</i> =3.66 <i>SD</i> =.54 <i>N</i> =148	<i>M</i> =3.43 <i>SD</i> =.53 <i>N</i> =148
Wiek (1)	–								
Czas opieki nad wnukami (2)	<i>r</i> =.03	–							
Umieszczenie kontroli (3)	<i>r</i> =-.06	<i>r</i> =-.29***	–						
Ogólna jakość życia (4)	<i>rho</i> =-.04	<i>r</i> =-.27**	<i>rho</i> =.39***	–					
Zadowolenie ze stanu zdrowia (5)	<i>rho</i> =-.09	<i>rho</i> =.10	<i>rho</i> =.20*	<i>rho</i> =.27**	–				
Domena somatyczna (6)	<i>r</i> =-.11	<i>r</i> =-.14	<i>r</i> =.10	<i>rho</i> =.33***	<i>rho</i> =.22**	–			
Domena psychologiczna (7)	<i>r</i> =-.08	<i>r</i> =-.01	<i>r</i> =.19*	<i>rho</i> =.29***	<i>rho</i> =.30***	<i>r</i> =.29***	–		
Domena społeczna (8)	<i>r</i> =.03	<i>r</i> =.09	<i>r</i> =.25**	<i>rho</i> =.27**	<i>rho</i> =.42***	<i>r</i> =.24**	<i>r</i> =.45***	–	
Domena środowiskowa (9)	<i>r</i> =.09	<i>r</i> =-.16	<i>r</i> =.23**	<i>rho</i> =.43***	<i>rho</i> =.31***	<i>r</i> =.33***	<i>r</i> =.47***	<i>r</i> =.42***	–

* $p < .05$. ** $p < .01$, *** $p < .001$; ze względu na charakter pomiaru niektórych zmiennych w obliczeniach zastosowano wskaźnik Prearsona (*r*) lub Spearmana (*rho*)

Tabela 2
Wyniki analizy zależności między czasem poświęcanym na opiekę nad wnukami a ogólnym poczuciem jakości życia, gdzie płeć opiekunów jest moderatorem tej zależności

	β	SE	<i>t</i>	<i>p</i>	Zmiana R^2
Stała	3.61	.07	51.04	.000	
Czas opieki (1)	-.01	.01	-1.39	.166	$R^2=.04$; $F(1,144)=6.69$; $p < .05$
Płeć (2)	.05	.11	.43	.667	
1 × 2	-.02	.01	-2.59	.011	

Tabela 3
Wyniki analizy dla poczucia umiejscowienie kontroli jako mediatora w relacji ilości czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a różnymi wskaźnikami poczucia jakości życia

Ścieżka mediacyjna	Ogólne poczucie jakości życia	Zadowolenie ze stanu zdrowia	Domena somatyczna	Domena psychologiczna	Domena społeczna	Domena środowiskowa
X → M(a)	-.066***	-.066***	-.066***	-.066***	-.066***	-.066***
M → Y(b)	.78***	.84**	.100	.032*	.059***	.038*
X → Y (c)	-.017***	.006	-.005	.000	.004	-.007
X(M) → Y (c')	-.012**	.012	-.004	.002	.008*	-.004
Efekt pośredni	-.005	-.006	-.001	-.002	-.004	-.003
	95% CI; -.009 – -.002	95% CI; -.011 – -.001	95% CI; -.003 – .001	95% CI; -.004 – .000	95% CI; -.013 – -.001	95% CI; -.005 – -.000

X – predyktor (czas poświęcany na opiekę); M – mediator (umiejscowienie kontroli); Y – wymiary poczucia jakości życia; a-c' – analizowane ścieżki; CI – przedziały ufności; * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

czucia kontroli analiza wykazała dodatnie istotne związki ze wszystkimi wskaźnikami poczucia jakości życia, za wyjątkiem domeny somatycznej. Związki te są na niskim lub umiarkowanym poziomie. Analiza pokazała również brak istotnych związków między wiekiem osób badanych a pozostałymi zmiennymi uwzględnionymi w badaniu. Wszystkie wyniki analizy korelacji zawiera Tabela 1.

W celu weryfikacji hipotezy 1 mówiącej o moderującej roli płci w relacji ilości czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a poczucie jakości życia dziadków wykonano analizę moderacji za pomocą makra PROCESS v3.2 (Hayes, 2017). Zmienne niezależne zostały wycenowane przed analizą. Otrzymany model okazał się istotny statystycznie [$F(3, 144)=7.83$; $p<.001$, $R^2=.14$]. Interakcja płci i czasu opieki również okazała się istotna statystycznie. Wskazuje to na potwierdzenie roli płci w moderowaniu zależności między czasem poświęcanym na opiekę nad wnukami a ogólnym poczuciem jakości życia dziadków (patrz Tabela 2). Szczegółowa analiza zależności pokazuje, że bez względu na płeć opiekunów wraz ze wzrostem ilości czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami maleje poczucie jakości życia dziadków, ale w przypadku mężczyzn spadek ten jest większy niż w przypadku kobiet (patrzy Rycina 2). Otrzymane wyniki potwierdzają postawioną hipotezę. W celu dokładniejszej analizy otrzymanych różnic przeprowadzono dwuczynnikową analizę wariancji (płeć $\times$ czas opieki $\pm$ 1SD), która potwierdziła istotne różnice między kobietami a mężczyznami w zakresie poczucia jakości życia w zależności od czasu trwania opieki nad wnukami [$F(1, 60)=6.83$; $p<.05$], natomiast test NIR wykazał, że dziadkowie mają istotnie statystycznie wyższe poczucie jakości życia niż babce, gdy opiekują się wnuczkami mniej niż 2 godziny w tygodniu ($p<.05$). Dodatkowo sprawdzono, jak wygląda testowana zależność w innych obszarach jakości życia. W przypadku domeny somatycznej, psychologicznej, społecznej i środowiskowej poczucia jakości życia model okazał się nieistotny statystycznie, co oznacza, że płeć nie jest moderatorem relacji czasu opieki z poczuciem jakości życia w tych obszarach [domena somatyczna: $F(3,144)=1.72$; $p=.166$, $R^2=.035$; domena psychologiczna: $F(3,144)=.08$; $p=.970$, $R^2=.002$; domena społeczna: $F(3,144)=.47$; $p=.704$, $R^2=.010$; domena środowiskowa: $F(3,144)=1.28$; $p=.285$, $R^2=.026$]. Analogicznie wygląda sytuacja w przypadku zadowolenia ze stanu swojego zdrowia – tu płeć opiekunów również nie jest moderatorem tej relacji [$F(3,142)=.49$; $p=.690$, $R^2=.010$].

W celu weryfikacji hipotezy 2 mówiącej o moderującej roli wieku w relacji ilości czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a poczuciem jakości życia dziadków również wykonano analizę moderacji za pomocą makra PROCESS v3.2 (Hayes, 2017). Otrzymany model okazał się istotny statystycznie [$F(3,144)=5.31$; $p<.01$, $R^2=.10$], ale dodana interakcja (wiek $\times$ czas opieki) okazała się nieistotna statystycznie, co wskazuje na brak moderacji ze strony wieku opiekunów na relację czasu poświęcanego na opiekę wnuków a poczucia jakości życia dziadków. Wyniki te nie pozwalają przyjąć postawionej hipotezy.

Dodatkowo sprawdzono, jak wygląda testowana zależność w innych obszarach jakości życia. W przypadku domeny somatycznej, psychologicznej, społecznej i środowiskowej poczucia jakości życia testowany model okazał się nieistotny statystycznie, co oznacza, że wiek nie jest moderatorem relacji czasu opieki z poczuciem jakości życia w tych obszarach [domena somatyczna: $F(3,144)=1.63$; $p=.185$, $R^2=.033$; domena psychologiczna: $F(3,144)=.79$; $p=.499$, $R^2=.016$; domena społeczna: $F(3,144)=.67$; $p=.569$, $R^2=.014$; domena środowiskowa: $F(3,144)=2.24$; $p=.086$, $R^2=.045$]. Analogicznie wygląda sytuacja w przypadku zadowolenia ze stanu swojego zdrowia – tu wiek opiekunów również nie jest moderatorem tej relacji [$F(3,142)=1.13$; $p=.34$, $R^2=.026$].

W celu weryfikacji ostatniej hipotezy mówiącej o pośredniczącej roli umiejscowienia poczucia kontroli w związku ilości czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a poczuciem jakości życia dziadków wykonano analizę mediacji zgodnie z podejściem Preachera i Hayes (2008). Poza weryfikacją modelu dla ogólnego poczucia jakości życia dodatkowo sprawdzono, jak wygląda testowana zależność w innych obszarach jakości życia. Każdy z wymiarów poczucia jakości życia (ogólny i 4 odrębnych obszarów) oraz wymiar zadowolenia ze zdrowia był analizowany osobno. W celu oszacowania efektów mediacyjnych użyto metody bootstrap z 5000 powtórzeń. Sześć analiz regresji wykonano oddzielnie dla każdego wskaźnika poczucia jakości życia. Analizy te pokazały, że umiejscowienie kontroli jest istotnym mediatorem w przypadku ogólnego poczucia jakości życia, natomiast w przypadku domeny społecznej, locus kontroli pełni rolę supresora relacji ilości czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a poczuciem jakości życia w obszarze społecznym dziadków. W przypadku pozostałych obszarów jakości życia, poczucie umiejscowienia kontroli nie pełni roli pośredniczącej. Otrzymane wyniki częściowo wspierają postawioną hipotezę 3. Szczegółowe analizy prezentuje Tabela 3.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Otrzymane wyniki przedstawiają nowe informacje odnośnie związku zaangażowania dziadków w opiekę nad wnukami z ich poczuciem jakości życia. Przeprowadzone badania pokazały, że związek pomiędzy czasem poświęcanym na opiekę nad wnukami a poczuciem jakości życia dziadków jest negatywny. Wynik ten sugeruje, że bycie opiekunem jest wymagające i obciążające, szczególnie w sytuacji, gdy opieka nad wnukami pochłania dużo czasu. Zgodnie z wcześniejszymi doniesieniami (Goodman i Silverstein, 2002; Hayslip Jr i in., 1998), długotrwała opieka może nasilać stres, poziom konfliktów w rodzinie czy pogorszenie stanu zdrowia, co przełoży się bezpośrednio na obniżenie poczucia jakości życia dziadków. Jak jednak pokazały przeprowadzone badania, wpływ czasu opieki na poczucie jakości życia dziadków jest zależny od kilku czynników. Postawiona hipoteza dotycząca roli płci dziadków w opiece nad wnukami potwierdziła się, pokazując, że po pierwsze babce spędzają z wnukami istotnie

więcej czasu niż dziadkowie (co jest zgodne z wcześniejszymi wynikami badań – np. Reitzes i Mutran, 2004), ale równocześnie ich większe zaangażowanie przekłada się na obniżenie ogólnego poczucia jakości życia. Największe różnice między babciami i dziadkami w poziomie poczucia jakości życia ujawniają się w sytuacji sprawowania opieki w dłuższym wymiarze (powyżej 26 godzin w tygodniu) w porównaniu do opieki w krótkim wymiarze (do 2 godzin w tygodniu). Jak sugerują przeprowadzone analizy moderacji, mężczyźni opiekujący się wnukami w krótkim wymiarze czasowym mogą czerpać z tego więcej korzyści, odczuwających w wyższym poziomie poczucia jakości życia niż kobiety, ale w sytuacji, gdy opieka nad wnukami staje się długotrwała, to jej obciążający charakter staje się bardziej dotkliwy dla dziadków niż dla babć. Wyniki te są zgodne z wcześniejszymi badaniami pokazującymi, że dla kobiet bycie babcią jest w pewien sposób przedłużeniem roli matki (Reitzes i Mutran, 2004), co może wiązać się z lepszą adaptacją do roli opiekuna i szybszą aktywacją wypracowanych strategii zaradczych. W przypadku mężczyzn, rola dziadka jest spostrzegana społecznej jako bardziej dobrowolna niż rola babci, co może skutkować większymi korzyściami psychologicznymi w przypadku pełnienia opieki krótkoterminowej. W przypadku opieki długotrwałej, otrzymane wyniki mogą sugerować dylematy i problemy pojawiające się w sytuacjach, gdy w następstwie decyzji rodziców (np. mobilność ekonomiczna) to dziadkowie przejmują rolę wychowawczą nad wnucętami. W następstwie niewydolnego rodzicielstwa dorosłych dzieci, to dziadkowie ponoszą koszty, których efektem jest m.in. spadek poczucia jakości ich życia (zob. Bowers i Myers, 1999; Dunifon, Near i Ziol-Guest, 2018; Gerard, Landry-Meyer i Roe, 2006; Goodman i Silverstein, 2002).

Kolejnym czynnikiem warunkującym związek czasu opieki nad wnukami z poczuciem jakości życia dziadków miał być wiek opiekunów. Hipoteza ta nie potwierdziła się. Może to wynikać z tego, że w badaniach wzięła udział relatywnie „młoda” grupa dziadków (50% z nich mieści się w grupie 57-66 lat). Są to osoby o względnie dużych możliwościach fizycznych i nie obciążone jeszcze zmianami degeneracyjnymi związanymi z wiekiem oraz łatwo regulujące swoje stany emocjonalne, bez zbędnego obciążania funkcjonowania poznawczego (Scheibe i Blanchard-Fields, 2009). Ponadto należy pamiętać, że osoby te mogły pozostawać aktywne zawodowo lub dopiero niedawno przejść na emeryturę, co również mogło powodować przyjmowanie przez nich innej perspektywy w ocenie poczucia swojej jakości życia niż osób przebywających od dawna na emeryturze (Kim i Moen, 2002). Z tego względu przewidywane zależności nie ujawniły się. W kolejnych badaniach należałoby uwzględnić większą różnorodność wiekową dziadków, by przeanalizować ograniczenia funkcjonalne jednostki wpływające na możliwości dziadków do sprawowania opieki nad wnukami, a także kontrolować status zawodowy dziadków.

Ostatnia weryfikowana hipoteza dotyczyła pośredniczącego wpływu umiejscowienia kontroli w relacji czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami z poczuciem jakości życia dziadków. Otrzymane wyniki pokazały, że osoby o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli opiekują się swoimi wnukami dłużej niż osoby o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli. Wynikać to może z łatwiejszego poddawania się presji społecznej dotyczącej roli dziadka czy babci wśród osób o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli. Osoby o zewnętrznym ułożeniu kontroli wychodzą z założenia, że rządzi nimi świat, los bądź środowisko społeczne. Takie przekonanie daje czasem w efekcie poczucie komfortu psychicznego, który wiąże się z zachowaniem pozytywnego obrazu siebie, w związku z wypełnieniem konkretnych oczekiwań społecznych (Doliński, 1993). Osoby o zewnętrznym ułożeniu kontroli są również bardziej konformistyczne, co wiąże się z większą uległością na naciski (Kofta, 2001). W związku z tym można przypuszczać, że gdy zewnątrzsterowni dziadkowie są proszeni o opiekę nad wnukami to nie tylko się na nią godzą (bo czują, że tak powinni, bo taka jest rola babci i dziadka), ale zapewne robią to częściej niż osoby zewnątrzsterowne, które potrafią się przeciwstawić w sytuacji nacisku. Dodatkowo na ich niekorzyść przemawiają wyniki badań pokazujące, że im dłużej trwa opieka nad wnukami, tym więcej różnych próśb, żądań i oczekiwań pojawia się ze strony najbliższej rodziny (Burn i Szoeki, 2015). Przeprowadzone badania wykazały efekt supersyjny poczucia umiejscowienia kontroli na relację czasu opieki nad wnukami z poczuciem jakości życia dziadków w domenie społecznej. Z uzyskanych danych wynika, że duża ilość czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami wiąże się z zewnętrznym umiejscowieniem kontroli, a ta z kolei zmniejsza oceny w społecznym obszarze poczucia jakości życia odnoszącym się m.in. do doświadczanego wsparcia społecznego czy relacji osobowych. Wynik ten jest zgodny z wcześniejszymi badaniami (Gerard, Landry-Meyer i Roe, 2006) pokazującymi, że nagromadzenie obciążeń wynikających z pełnienia opieki nad wnukami może łączyć się z obniżeniem poczucia kontroli nad środowiskiem, co daje poczucie braku wytnienia i braku wsparcia u dziadków.

Przeprowadzone badanie ma co najmniej cztery ograniczenia. Pierwsze dotyczy badanej próby. Osoby, które wzięły w nim udział nie były dobierane w sposób losowy i należą do grupy „młodszych” dziadków. Istnieje możliwość, że ich doświadczenia różnią się od przedstawicieli bardziej zaawansowanych wiekowo. Dlatego w kolejnych badaniach powinno się uwzględnić bardziej reprezentatywną i heterogeniczną grupę. Drugie ograniczenie odnosi się do pomiaru zmiennej dotyczącej czasu opieki nad wnukami. Dane te były pozyskiwane na podstawie deklaracji osób badanych, które musiały oszacować średni czas poświęcony na opiekę w ciągu „typowego” tygodnia. Wskaźnik ten mógł być zatem obciążony nietrafnymi interpretacjami czasu dokonanymi przez badanych. W kolejnych badaniach można by skorzystać z pomiaru

dzienniczekowego lub pomiaru kontrolującego bieżące obciążenie opieką nad wnukami, przeprowadzając badania podłużne. Trzecie ograniczenie dotyczy faktu, że przeprowadzone badania miały charakter przekrojowy, stąd wnioskowanie o kierunku zależności i przyczynowości między badanymi zmiennymi jest oparte jedynie o przypuszczenia wynikające z teorii i dotychczasowych badań. W kolejnych badaniach należałoby uwzględnić więcej czynników międzypokoleniowych (np. wiek wnuków, ocenę zdolności rodzicielskich dziadków, ocenę konfliktów związanych z decyzjami wychowawczymi) czy demograficznych (dochód, poziom wykształcenia czy dodatkowe zobowiązania). Można by również uwzględnić dane pochodzące z różnych źródeł (dziadkowie – dzieci – wnuki), co podniosłoby wiarygodność pozyskanych danych i pozwoliłoby spojrzeć na badane zagadnienie z wielu perspektyw (Walczak i Derbis, 2015). Ostatnia uwaga dotyczy wykorzystania metody bootstrappingu, która nie jest wolna od wad, szczególnie w obszarze dokonywanych założeń odnośnie badanej próby (Sufahani i Ahmad, 2012). Ze względu na dość dobrą dostępność grupy seniorów i ważność poruszonego tematu należy dokonywać dalszej eksploracji w tym obszarze.

Pomimo przedstawionych ograniczeń uzyskane wyniki badań wnoszą nowe treści w zakresie analiz związków między ilością czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami a poczuciem jakości życia dziadków. Mogą one stanowić inspirację do dalszych poszukiwań, w których warto by było uwzględnić m.in. wiek wnuków. Młodsze dzieci wymagają więcej opieki niż dzieci starsze. Wiek dziecka wpływa również na rodzaje aktywności w jakie dzieci się angażują i to czy wymagają one w nich towarzystwa. Natomiast status zdrowotny dziadków i ich poziom energii życiowej wpływają na uczestnictwo i zaangażowanie w aktywności podejmowane przez wnuki (Dunifon, Near i Ziol-Guest, 2018). Dodatkowo, ilość czasu poświęcanego na opiekę nad wnukami w przypadku niektórych opiekunów, jest na tyle duża, że zajęcie to może być traktowane jako pełnowymiarowa praca niezarobkowa. Biorąc to pod uwagę, w kolejnych badaniach można by uwzględnić pewne trwałe dyspozycje osobowe, takie jak samowartościowanie czy poczucie własnej skuteczności, które wpływają na ocenę satysfakcji z wykonywanej pracy (Walczak i Derbis, 2015).

Podsumowując, badania pokazujące, że im częstsze są kontakty z wnukami, tym większe zadowolenie z bycia babcią i dziadkiem, podkreślają, że dzieje się tak, gdy kontakty te nie dotyczą czynności opiekuńczych nad wnukami (Peterson, 1999). W związku z tym, analizując czynniki wpływające na poczucie jakości życia dziadków należy mieć na uwadze rodzaj i poziom intensywności realizowanej opieki. Równocześnie należy podkreślić, że zgodnie z wcześniejszymi badaniami poziom poczucia bliskości między dziadkami a wnukami nie zmienia się, bez względu na poziom zaangażowania dziadków w opiekę nad wnukami (Goodman i Silverstein, 2002).

LITERATURA

- Amorim, M., Dunifon, R., Pilkauskas, N. (2017). The magnitude and timing of grandparental coresidence during childhood in the United States. *Demographic Research*, 37, 1695-1706.
- Appelt, K. (2007). Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków. W: A.I. Brzezińska, K. Ober-Łopaska, R. Stec, K. Ziółkowska (red.), *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości* (s. 79-95). Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Arpino, B., Bordone, V. (2014). Does grandparenting pay off? The effect of child care on grandparents' cognitive functioning. *Journal of Marriage and Family*, 76, 2, 337-351.
- Arpino, B., Bordone, V., Balbo, N. (2018). Grandparenting, education and subjective well-being of older Europeans. *European Journal of Ageing*, 15, 3, 251-263.
- Bowers, B.F., Myers, B.J. (1999). Grandmothers providing care for grandchildren: Consequences of various levels of caregiving. *Family Relations*, 48, 3, 303-311.
- Brzezińska, A. (2001). Niezbędność dziadków. *Charaktery*, 5, 52.
- Burn, K., Szoek, C. (2015). Grandparenting predicts late-life cognition: Results from the Women's Healthy Ageing Project. *Maturitas*, 81, 2, 317-322.
- Doliński, D. (1993). *Orientacja defensywna*. Warszawa: PAN.
- Drwal, R.L. (1979). Opracowanie kwestionariusza Delta do pomiaru poczucia kontroli. *Studia Psychologiczne*, 18, 67-84.
- Drwal, R.L. (1995). Poczucie kontroli jako wymiar osobowości – podstawy teoretyczne, techniki badawcze i wyniki badań. W: R.L. Drwal (red.), *Adaptacja kwestionariuszy osobowości. Wybrane zagadnienia i techniki* (s. 199-227). Warszawa: PWN.
- Dunifon, R.E., Near, C.E., Ziol-Guest, K.M. (2018). Backup parents, playmates, friends: Grandparents' time with grandchildren. *Journal of Marriage and Family*, 80, 3, 752-767.
- Gatz, M., Karel, M.J. (1993). Individual change in perceived control over 20 years. *International Journal of Behavioral Development*, 16, 2, 305-322.
- Gerard, J.M., Landry-Meyer, L., Roe, J.G. (2006). Grandparents raising grandchildren: The role of social support in coping with caregiving challenges. *The International Journal of Aging and Human Development*, 62, 4, 359-383.
- Goodman, C. (2006). Grandmothers raising grandchildren: The vulnerability of advancing age. W: B. Hayslip Jr, J.H. Patrick (red.), *Custodial grandparenting: Individual, cultural, and ethnic diversity* (s. 133-150). New York: Springer Pub. Co.
- Goodman, C., Silverstein, M. (2002). Grandmothers raising grandchildren: Family structure and well-being in culturally diverse families. *The Gerontologist*, 42, 5, 676-689.
- Harwood, J., Lin, M.-C. (2000). Affiliation, pride, exchange, and distance in grandparents' accounts of relationships with their college-aged grandchildren. *Journal of Communication*, 50, 3, 31-47.
- Hayes, A.F. (2017). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A Regression-based approach*. New York, NY: The Guilford Press.

- Hayslip Jr, B., Shore, R.J., Henderson, C.E., Lambert, P.L. (1998). Custodial grandparenting and the impact of grandchildren with problems on role satisfaction and role meaning. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 53, 3, S164-S173.
- Horsfall, B., Dempsey, D. (2015). Grandparents doing gender: Experiences of grandmothers and grandfathers caring for grandchildren in Australia. *Journal of Sociology*, 51, 4, 1070-1084.
- Jaracz, K., Kalfoss, M., Górna, K., Bączyk, G. (2006). Quality of life in Polish respondents: psychometric properties of the Polish WHOQOL-Bref. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 20, 3, 251-260.
- Kim, J.E., Moen, P. (2002). Retirement transitions, gender, and psychological well-being: A life-course, ecological model. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 57, 3, 212-222.
- Kofta, M. (2001). Poczucie kontroli, złudzenia na temat siebie, a adaptacja psychologiczna. W M. Kofta, T. Szustrowa (red.), *Złudzenia, które pozwalają żyć* (s. 199-225). Warszawa: PWN.
- Moore, S.M., Rosenthal, D.A. (2015). Personal growth, grandmother engagement and satisfaction among non-custodial grandmothers. *Aging & Mental Health*, 19, 2, 136.
- Peterson, C.C. (1999). Grandfathers' and grandmothers' satisfaction with the grandparenting role: Seeking new answers to old questions. *The International Journal of Aging and Human Development*, 49, 1, 61-78.
- Preacher, K.J., Hayes, A.F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40, 3, 879-891.
- Reitzes, D.C., Mutran, E.J. (2004). Grandparenthood: Factors influencing frequency of grandparent-grandchildren contact and grandparent role satisfaction. *The Journals of Gerontology: Series B*, 59, 1, 9-16. <https://doi.org/10.1093/geronb/59.1.S9>
- Roberto, K.A., Stroes, J. (1992). Grandchildren and grandparents: Roles, influences, and relationships. *The International Journal of Aging and Human Development*, 34, 3, 227-239.
- Scheibe, S., Blanchard-Fields, F. (2009). Effects of regulating emotions on cognitive performance: what is costly for young adults is not so costly for older adults. *Psychology and Aging*, 24, 1, 217.
- Silverstein, M., Marengo, A. (2001). How Americans enact the grandparent role across the family life course. *Journal of Family Issues*, 22, 4, 493-522.
- Skalacka, K., Derbis, R. (2015). Activities of the elderly and their satisfaction with life. *Polish Journal of Applied Psychology*, 13, 3, 87-102.
- Sufahani, S.F., Ahmad, A. (2012). A comparison between normal and non-normal data in bootstrap. *Applied Mathematical Sciences*, 6, 89, 4547-4560.
- Szinovacz, M.E. (1998). Grandparents today: A demographic profile. *The Gerontologist*, 38, 1, 37-52.
- Thomas, J.L. (1989). Gender and perceptions of grandparenthood. *The International Journal of Aging and Human Development*, 29, 4, 269-282.
- Triadó, C., Villar, F., Celdrán, M., Solé, C. (2014). Grandparents who provide auxiliary care for their grandchildren: Satisfaction, difficulties, and impact on their health and well-being. *Journal of Intergenerational Relationships*, 12, 113-127.
- Walczak, R.B., Derbis, R. (2015). The role of the happiness philosophy and core self-evaluations in defining job satisfaction as seen by the self and the significant other. *Polish Journal of Applied Psychology*, 13, 4, 55-66.
- Wheelock, J., Jones, K. (2002). 'Grandparents are the next best thing': informal childcare for working parents in urban Britain. *Journal of Social Policy*, 31, 3, 441-463.
- Winefield, H., Air, T. (2010). Grandparenting: diversity in grandparent experiences and needs for healthcare and support. *International Journal of Evidence-Based Healthcare*, 8, 4, 277-283.
- Wolk, S., Kurtz, J. (1975). Positive adjustment and involvement during aging and expectancy for internal control. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, 2, 173.